

CINCINNATI
ROMANCE
REVIEW

Michèle E. Vialet, Ph.D.
University of Cincinnati
Dept. of Romance Languages & Literatures
712 Old Chemistry
PO Box 0377
Cincinnati, OH 45221-0377
(513) 556-1844
michele.vialet@uc.edu
<http://www.cromrev.com/>

Cincinnati, October 7, 2014

Prof. Irene Ivantcheva-Merjanska
Department of Romance Languages & Literatures
University of Cincinnati
PO Box 210377
Cincinnati, OH 45221-0377

Dear Prof. Ivantcheva-Merjanska,

The *Cincinnati Romance Review* grants permission to the Editor of literary Review of the Académie bulgare (<http://www.abcdar.com/>) to reprint the interview of Julia Kristeva in French and to translate it into Bulgarian:

Irene Ivantcheva-Merjanska et Michèle Vialet, "Entretien avec Julia Kristeva: Penser en nomade et dans l'autre langue le monde, la vie psychique et la littérature," CRR 35 (Spring 2013): 158-89.

The permission is for editions of this interview in any media and its translation into Bulgarian, as well as for excerpts from it and in advertising, publicity, and promotional materials in any media for this publication and the special issue on Kristeva of CRR.

Please acknowledge the *Cincinnati Romance Review* and provide full bibliographical information in the reprint as well as in the translation publication.

Congratulations for your scholarship and outreach achievements

Sincerely,

Prof. Michèle E. Vialet
Cincinnati Romance Review, French & Italian Editor
<http://www.cromrev.com/>

Irene Ivantcheva-Merjanska, Michele Vialet
(USA, University of Cincinnati)

Thinking as a nomad the other language, the world, the psychic life, and literature

Interview of Julia Kristeva

Abstract: The interview “Thinking as a nomad the other language, the world, the psychic life, and literature” is conducted by Dr. Irene Ivantcheva-Merjanska and Dr. Michele Vialet during The International Colloquium “Kristeva in Process”, 30th of October – 1st of November 2009, Institut für Romanistik, Humboldt Universität zu Berlin, Germany. The main goal of the interviewers is to present to the readers some of the most important theoretical, literary, and humanist ideas and concerns of Julia Kristeva, the Bulgarian-born French thinker, writer, semiotician, psychoanalyst, the holder of the established by the government of Norway first Holberg prize for humanities for 2004 (for the second time, in 2005, the Holberg prize was awarded to Jürgen Habermas). The interview focuses on the exile experience, the loss of the mother tongue and the role of the language of the other in the process of Julia Kristeva Julia Kristeva reinventing oneself. Another important focus is on Kristeva’s fiction writing as a novelist.

Keywords: exile experience - semiotic process – creativity –nature – culture – mother tongue- language of the other - translation

Ирен Иванчева-Мерджанска¹ и Мишел Виале²
(САЩ, Университетът на Синсинати)

Интервю с Юлия Кръстева: Да мислиш номадски и в другия език света, психическия живот и литературата³

Осъществено на 31 октомври 2009, в рамките на международната конференция в Берлин "Кръстева в /на процес. Плодородната мисъл" (30 ноември-1 октомври, 2009 г.)⁴, интервюто, което следва, се проведе в малкия артистичен берлински хотел

¹ Ирен Иванчева-Мерджанска е преподавател по френски език и литература в Университета на Синсинати, САЩ. Има докторска степен по френска и франкофонска литература от Университета на Синсинати, както и докторска степен по българска литература от Българската академия на науките. Специализирала е също и науките на рода (Gender studies) в Университета на Синсинати. Литературен критик и изследовател, тя има множество публикации в българската литературна периодика, както и в американски научни списания за франкофонска литература и кино. Работила е в Националния музей на българската литература, Народната библиотека "Кирил и Методий" издателството на БАН, издателство "Просвета", Института за литература при БАН. Автор е на книгата "Брегове на чувството. Гласове на жени в българската поезия". София, Университетско издателство "Климент Охридски", 1995. Предстоящо е издаването от френското издателство Арматан (L'Harmattan) на книгата ѝ сравнително изследване върху Юлия Кръстева и алжирската писателка Асия Джебар. Основните ѝ изследователски интереси са в областите на феминизма, сравнителното литературознание, българската литература, френската и франкофонска литература и кино, постколониалните и културологичните изследвания.

² Мишел Е. Виале (Michèle E. Vialet) е професор по френски език и литература, както и науките на рода (Gender studies) в Университета на Синсинати, САЩ. Нейните публикации включват: "Триумф на иконоклата: 'Буржоазният роман' на Фюретиер" (1989); "За да пишете: френска работилница" (1996); "Браво! Комуникация и граматика" [1-во изд. 1989], 8 прераб. изд. – 2014 г. Съставител и редактор на специалния брой на "Синсинати романс ривю" - "Асия Джебар: писателка между два бряга" (съвм. с Карла Каларже, 2011 г.). Тя е отговорен редактор за френската и италианската секция на електронното научно списание "Синсинати романс ривю" (*Cincinnati Romance Review*, a peer-reviewed electronic journal). Сегашните ѝ изследвания се фокусират върху конфликтите на лоялността в произведенията на алжирски писателки.

³ Интервюто е в превод на Ирен Иванчева-Мерджанска. То е осъществено на френски език и е публикувано като Ivantcheva-Merjanska, Irene et Michèle Vialet, "Entretien avec Julia Kristeva: Penser en nomade et dans l'autre langue le monde, la vie psychique et la littérature" в *Cincinnati Romance Review* 35 (Spring 2013): 158-189. Редакцията на научното списание за литературни и езикови изследвания "Синсинати Романс Ривю" даде официалното си разрешение за превода, публикуването и разпространението на това интервю на български език, както и за препубликуването на неговия оригинален френски вариант като придружаващ превода. Бележките и библиографията към текста на интервюто също са дело на Ирен Иванчева-Мерджанска. В българския превод някои бележки са пропуснати, а други - добавени, като резултат от неизбежно различните до известна степен компетенции на двете култури, френската и българската. Това интервю стана възможно благодарение и на гранта от Изследователския Център Тафт към университета на Синсинати (The Taft Research Center at U of Cincinnati).

⁴ The International Colloquium "Kristeva in Process", 30th of October – 1st of November 2009, Institut für Romanistik, Humboldt Universität zu Berlin, Germany.

Циркът. Под ръководството на Хумболтовия университет в Берлин, конференцията, организирана от Стефан Холцайн и д-р Азусена Г. Бланко, се съсредоточи да изследва мисълта и творчеството на психоаналитичката и писателката-философ Юлия Кръстева.

Берлин, края на октомври 2009 година е, изминали са двадесет години след падането на Берлинската стена, събитие, отбелязало края на социализма и тоталитарния тип държава за всички страни от Източна Европа. Това честване ни дава и усещането, че се осъществява и нашето лично завръщане-помирение с Европа. Защо? Защото ни предстои среща с Юлия Кръстева, изгнаничка от български произход, живееща във Франция, която ни приемаше в Берлин. "Ние": Мишел Виале - френска изгнаничка в САЩ, и Ирен Иванчева-Мерджанска - българка емигрантка в САЩ. Три университетски жени, три номадки, в смисъла, в който го мисли и пише Юлия Кръстева.

Няколко месеца преди конференцията бяхме изпратили по електронната поща нашите въпроси на г-жа Кръстева, която ни отговори за по-малко от три седмици. Тя оценяваше високо въпросите ни, определяйки ги като въпроси на внимателни и познаващи работата ѝ читатели. Покани ни да се запознаем по време на конференцията в Берлин, като обеща да намери време за интервю. Изпълнени с благодарност и възторг, ние напуснахме Съединените щати, за да се срещнем с нея и участваме в конференцията в Хумболтовия университет. Г-жа Кръстева, от своя страна, пристигаше от провеждащата се по това време във Виена конференция за Фройд ("Силата на монотеизма")⁵, на която тя бе произнесла встъпителното слово. В есенната вечер и придружени от пакостнически настроения вятър, ние вървахме към берлинския хотел Цирка, силно развълнувани от предстоящата среща, след толкова много години на четене и размисъл върху текстовете на Юлия Кръстева, един от най-важните мислителни и творчески умове от втората половина на XX и началото на XXI век.

Юлия Кръстева веднага ни поздрави горещо. Нейният такт и дарбата за слушане на другия, които тя защитава в работата си, се забелязват още от самото начало. Погледът ѝ искри, лицето ѝ светва. Елегантна, тя носи красив цветен шал увит около врата. Малко дрезгава ... твърде много пътувания ... но напълно присъстваща за нас, тя установява едно свое, едно наше пристрастие. Разговорът започва така като че сме се познавали от години. Размените на електронна поща са вече далеч. Първите ни два въпроса се отнасят към номадството и към романовото писане.

Целта на това интервю е да се въведат някои читатели във Вашите теоретични и литературни занимания, в хуманистичната Ви загриженост ...

При приемането през 2004 година на наградата Холберг, която в областта на хуманитарните науки е еквивалент на Нобеловата награда и чийто първи получател сте Вие, казахте, че тази международна награда, цитираме, "всъщност оказва чест чрез мене на една европейска гражданка, с френска националност, с български произход и осиновена американка. Харесва ми да си представям - казвате Вие - този избор, който определям като номадски ..."⁶ Дали това

⁵ "The Force of Monotheism: Psychoanalysis and Religions": International Conference, October 29 -31, 2009, Freud Museum, Vienna.

⁶ Всички цитирани откъси от произведения на Юлия Кръстева в това интервю са в превод на Ирен

номадологично обяснение все още е от значение за Вас? От какво място говорите Вие? Откъде говорите?

ЮЛИЯ КРЪСТЕВА: Все повече и повече хора живеят далеч от своите корени, говорят няколко езика, кръстосват в себе си две или три култури, създават семейства с чужденци; това е един начин на живот, който изисква лични усилия и себенадмогване в един процес на неспиращо умъртвяване и възраждане. Явлението не е ново в историята: помислете за тези еврейски семейства, изгонени от Испания в края на XV век, както и тези, които са избягали от нацистка Германия в годините 1930-1940, за разселването на големи групи от населението при режима на Сталин, за дисидентите на комунизма, пътуващи по света, за всички онези хора, изтръгнати от родните си места по време на африканските въоръжени конфликти или за политическите бежанци ... Но глобализацията на света увеличава тези миграционни потоци и все повече граждани са принудени да живеят извън родните си места. Този "номадизъм" – се развива по множество причини. Ние напускаме земите на мизерията с надеждата за едно по-добро бъдеще, имаме семейни или сантиментални причини, за да заминем; или пък това са професионални мотивации за "по-добра кариера", когато не сме волю-неволю делокализирани, или пък сме движени от интелектуално любопитство, или желание за повече свобода ... При всички случаи, ние не само трябва да преминем географските граници, но също така и през психичните граници на нашите "идентичности". Резултат: повечето от нас сме в състояние на скитничество, независимо дали то е по принуда или избрано, което впрочем се отразява на начина, по който ние преживяваме изгнанието, изтръгването. Пред журито на наградата Холберг аз си позволих да твърдя, извън границите на моя личен опит, че този феномен на номадство ще се разпространи, което ще напомни за интернационализацията на елитите през XVIII век, процес, в който Лудвиг Холберг⁷ участва. Интелектуалците, които са наричали себе си хуманисти, от различни идеологически формации, от различни страни и култури, счупиха оковите на феодална Европа, за да търсят не толкова отговори, колкото въпроси ... Ницше посочваше в "Антихрист" (1895), че наша грижа трябва да бъде да се постави "голям въпросителен знак" върху "най-голямото сериозно". Моето собствено преминаване на границите, за да се върна обратно към Вашия въпрос, ме накара да поставя под въпрос догмите, затварянията, дисциплините, да поставя под въпрос идентичността, множеството на идентичностите. Въпреки че в момента отговорите на тези въпроси са все още случайни, те са поемане на дъх и противоотрова за автоматизацията на вида, която чрез технологията, медиите и религиозния фанатизъм, е нова форма на тоталитаризъм. Днес, именно тук, в Берлин, в академичните среди, някои от тези номади ми устройват празник на духа, и голяма чест, като се срещат, за да обсъждат моята работа: да мислят с моите мисли, с моите книги. Това изглежда още по-необичайно, тъй като във Франция аз не предизвиквам такъв интерес, макар да ми е известно, моята репутация не е незначителна, нещо, което винаги ме впечатлява: "Това за мене ли се отнася?" Екипирана с великолепна култура, циментирала една силна идентичност с ценностите на Просвещението и щедротото си послание за правата на човека, Франция остава поуплашена пред лицето на това модерно номадство; архаизми, идентичностни напрежения все още доминират и заплашват. Също,

Иванчева-Мерджанска.

⁷ Лудвиг Холберг (1684-1754) е първият голям скандинавски писател на модерните времена. Юлия Кръстева е удостоена с първата награда Холберг в Берген, родното място на Холберг на 3 декември 2004. Наградата Холберг е еквивалент на Нобеловата награда за хуманитаристика, психоанализа и религия.

"полифоничният индивид", както аз го наричам, независимо дали е приеман недобре или пък е криворазбран, във всички случаи дразни, той притеснява. Но аз съм убедена, че това продължаващо изкореняване е вид избраничество, шанс, защото то предлага възможността за психическо прераждане, както и че залагането върху отвореността към другия е културно предимство. Много усилия, безпокойство и понякога страдание съпътстват тази трансформация - това е неизбежно - аз се опитвам, от своя страна, да ги превода в работа, в сублимация, в творчество.

Може ли да поговорите за Вашия избор да пишете романи? Романът, като полифоничен наративен жанр, играе ли някаква роля в собствената Ви история на изгнаничка в един друг език?

Ю. Кр.: Аз не пиша, за да принадлежа към даден жанр, какъвто и да било той. Интердисциплинарното прекосяване на границите, което направих (между лингвистика и психоанализа, между литература и психоанализа) изискваше откритост на духа, която се изостри още повече, когато започнах да пиша романи. Понятието за жанровете е впрочем доста неясно, а романът е толковаменящ формата си, че понякога е трудно да се определи точно. Но вместо да определям в какъв наративен жанр се ситиуирам, бих предпочела да Ви кажа защо пиша. В края на моята собствена психоанализа ми се стори, че се интегрирам във френския език така, както едно дете учи майчиния си език и желанието да пиша (романи) последва от това. Принудена да разказвам своите детски спомени на френски, не на моя роден език – българския, аз осъзнах, че френският ми (до този момент) малко литературен, малко абстрактен, малко интелектуален, малко "чужд" от началото на моето пристигане във Франция, постепенно беше модулиран в нещо като "*baby talk*"⁸, един интимен език, който оставяше да бликат усещания, стари спомени, болезнени състояния ... Тъмната нощ на ранната връзка майка-дете и на ранното детство най-накрая се беше просмукала във френския ми език, с думи прости и истински. Спомням си, казах на моя психоаналитик, че исках да направя тази психоанализа, за да открия майчиното във френския, въпреки че бях имала много добри контакти с моята майка, аз веднага отскачах като топка от почвата (на френския език) ... и сега искам да остана малко на земята. После се роди нашият син, и аз говорех с него на френски, съпругът ми, френският писател Филип Солерс⁹, не говори български, родителите ми бяха далеч: френският език се превърна за мене в език на близост, на всекидневие... В същото време, в края на 70-те години, едно важно за френската култура движение си задаваше въпроси за границите на философския и структуралисткия подход, за метаезика, за способността му да каже истината за човешкия опит ... Стилът възвърна силата си при Барт, доближавайки се до романа, или

⁸ Бебешко говорене, англ.

⁹ Филип Солерс [Philippe Sollers] (1936 -) е известен писател, чието истинско име е Филип Жоайо [Philippe Jouaux]. Роден в Жиронд в семейство на индустриалци. След гимназията в Бордо, той е изпратен при йезуитите във Версай, откъдето е изключен през 1953 г. През 1957 г. публикува първата си книга и приема псевдонима Солерс. През 1960 г. основава списанието "Тел Кел" към Едиссион дьо Съой [Tel Quel Editions de Seuil], убежище на протестиращи и антиконформисти. Получава наградата Медиси през 1961 г. за романа си "Паркът". Започва да размишлява върху проблематиката на субекта в текстове като „Драма“, „Числа“, „Закони“, „Рай“. През 1983 г., годината, когато излиза романът му "Жени", напуска издателство Съой и се присъединява към Галимар, където основава ново списание Л'енфини [L'Infini] и поема ръководството на поредицата със същото име. Той е член на комисията за четене и селектиране на ръкописи при Галимар. В 2007 г. , Филип Солерс публикува мемоарите си под заглавието "Истински роман". Юлия Кръстева и Филип Солерс сключват брак през 1967 г. Те имат син Давид.

при философите Жак Дерида и Жил Делюз, които пишеха с литературен талант теоретичните си трудове. Един вид просветление, *flash*, ме озари: литература е *l'a-pensée*¹⁰, така както я теоретизирах по-късно в моите курсове върху интимния бунт (виж книгата ми със същото име) и в трудовете ми, които последваха. Най-добрият начин да се мисли с всичките свои способности, усещания, желания, страхове, е да се работят повествованието и езика. В момента на излизането от това движение на философско-телкелиенския¹¹ структурализъм, исках да направя равностметка на това интелектуално приключение под по-свободната форма на наратив и през 1990 г. се появи (романът ми) "Самураите". Психоанализата, раждането на сина ми, поставянето от страна на някои френски интелектуалци на въпросите относно връзката между теория и фикция, както и смъртта на баща ми в България, при особено отвратителни обстоятелствата, ме доведоха до романовото писане.

Загубата на баща Ви е в основата на романа "Старецът и вълците" (1991)?

Ю. Кр.: Да, все още е болезнено да говоря за това ... При пътуването до България на Франсоа Митеран през януари 1989 г. аз бях част от делегацията, която го придружаваше, и по този повод, френският президент се запозна баща ми. През септември 1989 г., баща ми трябваше да бъде опериран от стомашна язва, която се беше затворила. Ставаше дума просто за отстраняване на стените. Това е доброкачествена намеса и, струваше ни се, много проста. За съжаление, хирургът провеждаше експерименти върху стари хора и се опитал да направи трансплантация, но без адекватни средства за наблюдение. Ситуацията се влоши и ние искахме баща ми да бъде настанен в болница в Париж. Президентът Митеран ми каза, че това е възможно, при условие, че българското правителство се съгласи да издаде виза за излизане от страната на баща ми. Натъкнахме се обаче на категоричен отказ от страна на медицинските власти: "Не, нашата медицина разполага с всички необходими средства ..." Баща ми почина известно време по-късно. Не можахме да погребем татко, който беше много религиозен, защото не бяхме купили гроб. Предложих да го направя и кулминацията бе достигната, когато ми бе казано: "Госпожо, Вие сте известна. Ако умрете, ще Ви дадем гроб и ще ви погребем с баща Ви." В този момент получих абсолютно апокалиптична визия за света: погребваха се комунистите, но не и другите, за да се избегнат религиозни събирания... Следователно се наложи тялото на баща ми да бъде кремирано и това беше изпитание за цялото ни семейство. Завърнах се във Франция опустошена и силно депресирана. Фройд казва, че траурът продължава две или три години и единственото, което можех да направя, за да излезна от този болезнен траур бе написването на романа "Старецът и вълците" (1991), който се счита за единствен в своя жанр. След това осъзнах, че той беше много близо до

¹⁰ "L'a-pensée" - езикова игра, труднопреводима на български. "La pensée" значи мисълта, мисленето, като произведен от това съществително неологизмът "l'a-pensée" би могъл да се предаде като *a*-мисълта, *a*-мисленето. В "Смисъл и безсмислие на бунта" (1996), както и в "Интимният бунт" (1997), Кръстева използва това новоизковано понятие, за да говори и за писането на Арагон, като писане на границата между символното и семиотичното, в смисъла, който им придава в нейните съчинения, особено в "Революцията на поетическия език" (1974). Това е писане, което успява да заобиколи символното и да се докосне до семиотичното, казано схематично.

¹¹ Определение, което се отнася към списанието "Тел Кел" [*Tel Quel*], за което стана дума накратко в бележката за Филип Солерс, бел. 9.

“Метаморфозите” на Овидий (43 г. пр.н.е. -17 от н.е.), този римски поет, който пише последната част на творбата си на брега на Черно море в Румъния...

Овидий е бил заточен от Август в Томи заради книгата си “Изкуството на любовта”. Той живее на брега на Евксинския Понт, днес Черно море ... Овидий умира там, нали?

Ю. Кр.: Да. Прокълнати места, заразени и нападнати от мафиоти и тирани като Чаушеску и неговото семейство ... Метаморфозата, на която присъствах в България, и която описах в този роман, се състоеше в това, че хората се превръщаха в диви зверове. През 1989 г. това ме впечатли. България е страна, която обичам, с великолепна култура, аз оценявам и тази ентузиазизирана връзка да говориш и да пишеш на майчиния си език; тук азбуката се чества на всеки 24 май – празника на двамата светци, братята Кирил и Методий, създателите на славянската азбука, и ние манифестирахме, учениците, както и всички професии, свързани с културата - всеки, носещ с гордост една буква от азбуката. Аз никога няма да забравя този уникален за света факт, този празник на възплъщението на всички букви в съвместното присъствие на личността и на културата ... Дали всичко това бе напълно изметено? По времето на моето посещение в София за кремацията на баща ми, видях груби хора, които се обиждаха едни други в трамваите, готови да се сбият. Нямахме никаква храна, ужасяващи опашки навсякъде. Абсурдната и престъпна смърт на баща ми ме правеше, без съмнение, огорчено възмутена. Един различен вид наратив се наложи от само себе си тогава (в моето писане), наричам го "метафизичен трилър". Несъзнателно той се позовава на идеята на Фройд, че всяко общество се основава на едно общностно извършено престъпление. Напомням Ви, че в “Тотем и табу” основателят на психоанализата развива хипотезата, че братята от примитивната орда убиват бащата, след това сключват пакт за споделяне на жените и завършват чрез създаването на екзогамията. Резултатът е колективно филогенетично несъзнавано чувство за вина. Но в наши дни, къде да търсим това престъпление? То е толкова дисиминирано, че не можем да намерим виновния/ виновните. Метафизичният трилър разказва истории – политически и за човешките страсти, за да прояви тази вътрешноприсъща престъпност, която все още е в основата на социалната връзка. "Метафизичният трилър" ми позволява да разкажа едно приключение и един вътрешен опит, болезнен или екстатичен, положен в исторически контекст, без да ме лиши от възможността да прецизирам някои размисления върху съвременния свят. След “Старецът и вълците” (1991), аз продължих тази нишка в “Обладаване” (1996), където говоря чрез [персонажа на] Глория, жената, убита (последователно от различни убийци) и (най-накрая) обезглавена от нейна приятелка, съперничка в страстта ѝ към собствения ѝ болен син, като един начин да се подходи към скритото лице на женското страдание днес, което феминистките не засягат и което хората по принцип са склонни да игнорират: майчината страст. Обществата, въпреки големия напредък, постигнат благодарение на феминистките борби, продължават, струва ми се, както винаги да карат жените... и най-вече майките да носят тежестта на съществуването. В “Убийство във Византия” (2004) аз разширих обсега на моите намерения, ставаше въпрос да се заговори и да се даде повод да се говори за бившия византийски свят: искам да кажа основно за православните народи, които, Русия настрана, са част от европейския континент и които страдат, които не намират лесно тяхното място в Европа. Страните от Източна Европа са бедните роднини на Европа и на глобализацията. Аз исках да го кажа в роман и да направя може би и филм един ден. Но кой може да се интересува от това? Цензурата върху тази култура е вероятно да продължи дълго време ...

Моите романи класифицируеми ли са? И дали наистина това е необходимо? Това е моята история и тя се вписва в тази форма, многогълна, полифонична, каквато е формата на метафизичния роман; в смисъл, че приключенията, които конструирам, са свързани със смъртността на цивилизациите, с политическото насилие и с мисълта на мъжете и на жените. Една статия¹² във вестник “Ле Монд” заяви, че “Убийство във Византия” е “тотален роман” и го сравняваше с романите на XVIII век.

Бихме могли да споменем също “Подземното пътешествие на Нилс Клим” (1741) на Лудвиг Холберг, наистина тотален роман, както и “Пътуване до центъра на Земята” (1864) на Жул Верн ...

Ю. Кр.: Като се започне от XVIII век и после, в продължение на целия XIX век, европейската литература приключенства в откриването на подземни места, често противни, на въображаеми територии, често смущаващи; описвайки непознати пространства, романът философува, тъчейки разкази, защото, в действителност, размисълът върху състоянието на света и на мисълта стоят в основата на фикцията.

Ако Вашето литературно творчество трябва да бъде ситуирано, как, според Вас, това би трябвало да се направи? Дали в течението на Световната литература (Weltliteratur, Гьоте), или в това на "малката литература" (la littérature mineure)¹³, в смисъла на Делюз и Гатари, когато те коментират Кафка, а именно като форма на бунта? Дали Вашето творчество се вписва в областта на "малката литература"?

Ю. Кр.: Защото френският език не ми е роден, можем да кажем, че това е една малка литература. И също така, в смисъла, че се бунтувам, че пътувам в себе си, че се преосмислям на френски език. Аз никога няма да пиша като Колет или като Маргьорит Дюрас. Правя го по различен начин. Но аз не обичам термина "малка". Той инфантилизира, и защо да се класифицирам в рамки, които не отразяват моя опит? Вместо това може да се каже, че аз мисля в наратив, а не само в понятия.

В рамките на тази мисъл за преоткриването на себе си на френски, какво мислите за франкофонията: исторически, но също така и в днешния контекст? Впрочем, как се ситуирате по отношение на наскоро появилото се в публичното пространство понятие за "литература-свят на френски език" ("la littérature-monde en français"¹⁴), концепция, която се опитва да улови и предефинира

¹² Christine Rousseau. “Julia Kristeva, la Byzantine” [sur *Meurtre à Byzance*]. Le Monde des livres, le 6 février 2004.

¹³ Deleuze, Gilles et Félix Guattari. *Kafka. Pour une littérature mineure*. Les éditions de Minuit (coll. „Critique“). Paris, 1975.

¹⁴ “Pour une ‘littérature-monde’ en français”. Le Monde des livres, article publié le 16 mars 2007, signé par Muriel Barbery, Tahar Ben Jelloun, Alain Borer, Roland Brival, Maryse Condé, Didier Daeninckx, Ananda Devi, Alain Dugrand, Édouard Glissant, Jacques Godbout, Nancy Huston, Koffi Kwahulé, Dany Laferrière, Gilles Lapouge, Jean-Marie Laclavetine, Michel Layaz, Michel Le Bris, J.-M. G. Le Clézio, Yvon Le Men, Amin Maalouf, Alain Mabanckou, Anna Moï, Wajdi Mouawad, Nimrod, Wilfried N’Sondé, Esther Orner, Erik Orsenna, Benoît Peeters, Patrick Rambaud, Gisèle Pineau, Jean-Claude Pirotte, Grégoire Polet, Patrick Raynal, Jean-Luc V. Raharimanana, Jean Rouaud, Boualem Sansal, Dai Sitje, Brina Svit, Lyonel Trouillot, Anne Vallaeys, Jean Vautrin, André Velter, Gary Victor, Abdourahman A. Waberi.

произведенията на творците на френски писатели чрез реториката на литературната деколонизация?

Ю. Кр.: Идеята за франкофонията, както знаете, е постколониална идея. В началото на 1960-те години интелектуалци като Леопол Седар Сенгор, Еме Сезер, Диори Амани, Народом Сианук, Хабиб Бургиба, които произлизат от бившите френски колонии в Африка и Югоизточна Азия, и са получили образованието си във Франция, предлагат този проект за франкофонията. Тези основатели на франкофонията разпознават себе си като наследници на френското Просвещение, на френския хуманизъм, които за тях не могат да не бъдат неразривно свързани с френския език, френската литературна култура, френския вкус, с френския социален модел. Франкофонията е родена по този начин, за да бъде след това експортирана в бившите колонии, и най-накрая в света, който се припознава в нея, макар и да не "споделя френския език" (както се казва). Ставаше въпрос – по един много шедър начин – да оживеят идеите за свобода, равенство и братство, и да се възвърне достойнството на тези култури, които преди това бяха обезценени. Две явления, провокиращи изключително голямо съжаление, настъпиха след това. Първо, франкофонията се превърна в място на аферизъм и на различни постколониални манипулации, които чувствително я дискредитираха както политически, така и културно. От друга страна, и за да отговоря на въпроса ви, много писатели от бившите колонии, и които се изразяват на френски, разглеждат термина "франкофон" като унижителен, като препращащ ги към една вторична зона на писане: вие не сте французин, вие сте франкофон. Имаше енергични протести срещу идеята за франкофонията, един от които е този манифест, публикуван в "Ле Монд".

В този манифест, подписаните се говорят за "литература-свят", не за франкофония... Дали това е парадигматична промяна, която тези писатели се опитват да провокират, защото франкофонията трябва да се преосмисли?

Ю. Кр.: Вместо да се говори за *литература-свят* – израз, който анулира френския език и банализира глобализацията, сякаш тази литература не се осъществява в един конкретен език, но в какво, в глобиш (*globish*) ли ???, аз предпочитам да се каже "литература на френски език". Във Великобритания множество писатели, родени в Индия, или произлизащи от други бивши колонии на империята, пишат на английски език. Никой не казва, че те са литература-свят, нито дори англофони: това са "писатели, пишещи на английски език". Като член на секцията за външни отношения към Икономическия и социален съвет, аз бях натоварена с изготвяне на становище на тема "Културното послание на Франция и межкултурното призвание на франкофонията" (2009)¹⁵. Както написах в този доклад, аз съм убедена, че е необходимо да се използва терминът "франкофония" много внимателно и да си даваме сметка за всички критики, които са необходими. Трябва абсолютно да се избягва да се поставят франкофонските писатели в една добавъчна, допълнителна и следователно девалоризирана категория на френската литература. Би било по-добре, повтарям, да се разглеждат като "писатели,

¹⁵ Julia Kristeva-Joyaux. "Le message culturel de la France et la vocation interculturelle de la francophonie." *Avis du Conseil économique, social et environnemental, présenté par Mme Julia Kristeva, Joyaux, rapporteur au nom de la section des Relations extérieures*. Séance des 23 et 24 juin 2009. Année 2009, No 19.

пишещи на френски език". Това ще бъде начин да ги приобщим по-добре към френския...

Негативният аспект на това предложение би било да се мисли, че е връщане на тези писатели обратно в лоното на Хексагона¹⁶, на което може да се противоречи, че след като повторното въвеждане в Цитаделата приключи, французите "от сой"¹⁷ ще се почувстват насърчени да обърнат повече внимание на всичко, което се възприема като чужд манталитет и култура, и от този момент нататък ще намери правото си на гражданство във френския език и литература, благодарение на тези иновативни литературни произведения. Което ни връща към идеята да се интернационализира френската автохтонна култура, и може би точно това трябва да се търси: да се играе на пропускливост между нашите култури и да се отвори широко поле за интеркултурността, отказвайки се от тези тежки разграничения на различни форми на дискриминация между франкофони и французи.

През 60-те и 70-те до 80-те години се говореше за литература с израз на френски език.

Ю. Кр.: И ако вземем Жан-Мари льо Клезио, който е роден в Ница и има двойна националност, като френски гражданин и като гражданин на Мавриций, би ли казал някой за него в онази епоха, че той е писател с израз на френски език?

Говори се като за "франкофонски" писатели само за онези, които са "други"...

Ю. Кр.: Някои ще се задоволят с това, но други не могат да бъдат заблудени: Защо да се определяме като франкофонски писатели? Когато хората търсят нашите книги във френските книжарници, не ги намират в общата литература, но маргинализирани на отделна и недобре озаглавена, дефинирана лавица... Дали това се дължи на нежеланието на издателите, на незнанието на книжарите, на безразличието на публиката на Хексагона? Франция има проблеми с колониалното си минало и със смесването на раси, с изключение на Световната купа на ФИФА, спечелена от Франция през 1998 г., когато те пяха "черен, бял, *beur*"¹⁸... Проблемът е в това. И той е политически. Намираме евфемизми за разграничаване, и това разграничаване предполага в основата си обезценяване или едва приглушен расизъм... И защо просто не кажем, че това са писатели, пишещи на френски език? Те може да са от България или Тимбукту, или Сенегал, но те са пишещи на френски език писатели.

Вие сте смятана за френска, а не за франкофонска писателка, каквито писатели са Милан Кундера или Самюел Бекет. Защо всъщност е тази разлика?

¹⁶ Метонимия за Франция, която има шестоъгълна форма на географската карта – хексагон.

¹⁷ Les Français "de souche" – израз, който обозначава французите, които не само имат документирана френска националност, но са родени във Франция и не произхождат от имигранти. Този израз противопоставя французите от сой, тоест истинските, френскородените, на французите с документи, тоест тези, които са добили френска националност в резултат на пребиваването си на територията на Франция или пък са потомци на имигранти.

¹⁸ *Beur* – разговорен термин за обозначаване на родени на територията на Франция хора, чиито родители са имигранти от Магреб – Алжир, Мароко, Тунис.

Ю. Кр.: Доста любопитно наистина. Дали защото съм университетска личност, извоювала си като такава благородната привилегия да бъде францужойка, и понеже съм възприемана като предимно университетска личност (това е обратната страна на медала) четящата публика пренебрегва романите ми за сметка на моите теоретични есета и изследвания? Не, това не е достатъчно. По отношение на писателите, които споменавате: дали това е техният начин да пишат на френски или въображението им, с което объркват френската публика? Бекет пише на много специфичен език, който от дълго време вече е припознат за езика на "новия роман", неясно наименование, което след края на войната дава пропуск към литературата на разнообразни експерименти в наратива... Бекет е френско-английски писател, защото пише и на английски. Но няма френска националност. Ако Франция има големи трудности да осинови писателите, пишещи на френски език, това се дължи, струва ми се, на факта, че френският език се превръща в заместител на религията във Франция. Французите може би не вярват в Бога – не са ли те картезианци? Но твърдо вярват в изразяването на френски език като последния хоризонт на идентичността. И не са неправи, още повече като се вземе предвид, че чрез поставянето на въпроси посредством литературата и непрестанното стилистично, формално търсене, така конструираната идентичност не замръзва в "култ", но остава като въпрос – в най-добрия случай. Дали французите възприемат това, повече или по-малко несъзнателно? Франция е струва ми се единствената страна, където политиките се гордеят, че пишат, и този вкус към езика, почти свещен, се споделя от всички социални класи, чак до най-скромния селянин... Пруст вече е отбелязал това. В резултат на глобализацията, броят на чужденците, говорещи френски, се увеличава. Както и появата на писатели, дошли от различни хоризонти и пишещи на френски език, поява, която променя пейзажа на френската литература. Френският език се превърна в огромен континент, и френскородените забелязват – някои от тях с болка, че не са единствените, които участват в този свещен (акт)... Френскородените писатели, на първо място. На шега бих казала, че французите трябва да станат политеисти... да приемат, че тяхното свещено се отваря към полифонията на светогледните нагласи и стиловете, които донасят новодошлите... Следователно е по-добре да се говори за писатели и за литература на френски език.

Според тази гледна точка, разграничението между "нас" и "другите", където "ние" означава "ние, французите" би могло да се превърне в обикновеното "ние, които говорим френски"?

Ю. Кр.: Литературата с израз на френски език трябва да става разностранна, да се развива, да се обогатява и да подновява сама себе си, приемайки всякакви езикови, литературни и художествени изобретения, които се появяват извън Цитаделата ... Едуар Глисан говори за "креолизация", за да означава, че френският се подновява с приноса на "другите" писатели. (А "другите" писатели) не трябва да се притесняват от факта, че предявяват иск към един език, който, неизбежно и исторически, е национална конструкция, и който, макар и днес в процес на модификация, остава и ще остане още дълго време национален. Точно обратното, мисля, че националният език е мощен антидепресант и че трябва да го пресъздадем, като обсебим както неговата история, така и неговото бъдеще.

Изглежда, че французите почитат една дълга традиция на съпротива и дори отхвърляне спрямо приносите отвън и спрямо чужденците.

Ю. Кр.: Това не е всичко, аз написах в “Чужденци на самите себе си” (1988): “Никъде човек не е повече чужденец отколкото във Франция, но също така никъде не е по-добре да си чужденец отколкото във Франция.” Защо тази двойствена ситуация? Поради това, че общественият дебат е също така френска социална реалност, както са шампанското и гъшият дроб. И този дебат е енергичен, отворен, иновативен. Очевидно е, че мнозина се съпротивляват, раздразнени се опитват да забавят промяната, която върви в посока на интеркултурността. Това, което се създава в предградията, скоро ще бъде навсякъде; пластичните изкуства вече дължат много на културата на улицата, на графитите. Разбира се, модата, рекламата, подемат масивно тези нови продукти, но те продължават да разклащат конвенцията. Да не говорим за рапа, с римувани текстове, за световната музика (*world music*), за брейк-денс, които не са временни явления, както се твърдеше, и допринасят за обновяването на съвременните музика и танц. В издателската дейност се говори все повече и повече за книгата на хартия като за застрашен вид, който ще бъде трансформиран в цифровата книга, една технологична революция със същото значение като книгопечатането през XV век ... От своя страна, аз вярвам в книгата, но без съмнение, тя ще се модулира от близостта със SMS-те и хиперконективността на айфоните ... Всички тези промени предстои да се ускорят.

От 1974 г. насам Вие сте преподавател, в качеството на постоянен гост-професор, в Колумбийския университет в САЩ. Имате ли наблюдения как се подхожда към франкофонията в САЩ в сравнение с Франция?

Ю. Кр.: Аз не съм експерт като Вас по франкофонска литература, но в действителност констатирах, че в САЩ се интересуват все повече от нея и все по-малко от френската литература. Оттук възниква въпросът, който бих могла да Ви отправя: защо? Но това би било друго интервю ... Вие го знаете, тъй като живеете в Съединените щати, че там се правят много повече изследвания върху франкофонската, отколкото върху френската литература, както впрочем не става във Франция. Струва ми се, че американците вече не знаят кой е Рембо или Балзак и че французите никога не са чували за франкофонските автори, или поне много малко ... Трябва да помислим как да разрешим този дисбаланс и от двете страни.

Нека поговорим за "семиотичното" в смисъла, даден му от Юлия Кръстева, тоест, животът на нагоните¹⁹, докосващ езика (ехолалия, рими, игри на звуци и значения, метафори и т.н.) и неговото отношение спрямо “символичното”... Какви са местата на пробив на семиотичното във Вашия френски език? Струва ни се, че Вие сте докоснали сърцевината на въпроса в есето Ви “Любовта към другия език”, казвайки категорично: “... по мое мнение, да се говори един друг език е просто минималното условие, но и първото, за да си жив”, защото “ако ние всички не бяхме преводачи, ако ние не оживявахме непрестанно чуждостта на нашия интимен живот – с неговото поставяне под съмнение на стереотипните кодове, наречени национални езици, за да я [чуждостта] транспонираме отново в други знаци, бихме ли имали психичен живот, бихме ли били живи същества?” (“Бъдещето на един бунт”, Париж, 1998, стр. 85)

¹⁹ Според Фройд, *нагоните* (*Triebe* — влечения, пориви) са образувания на границата между соматичното и душевното, психични представители на възникващите в недрата на телесния апарат, дразнения, които оказват непосредствено въздействие върху душевната дейност. Понятие, което на френски се предава с *pulsion*, а на английски - с *drive*.

Ю. Кр.: Точно преди да замина за Берлин, аз получих писмо от един приятел, който е професор по арабски език в Колеж дьо Франс и който публикува нов превод на “Хиляда и една нощ” - Андре Микел. Той току-що бе прочел “Старецът и вълците” (1991): бе дешифрирал моя "философски" проект, да се говори за един разпадащ се свят, за метаморфозата на хората в зверове. Но той също така посочи изречения със семиотични находки, които малцина са забелязали по време на излизането на романа. С течение на времето и далеч от парижанската треска, читателите могат да уловят в моите писания някои по-интимни пластове, и това ме трогва много. Българският, който аз почти съм загубила, остава език на моето детство, нежен, прост, очевиден, но недостатъчно креативен. На френски език търсенето на сензацията, пулсацията в словото, е по-лесна и на моменти се получават [в писането ми] този вид искри, които ми доставят огромна радост, макар и това да не са фойерверките на една Колет или на един Бодлер. Подобни находки са ценни за мене като знаци на възкресение. Наскоро, в една радиопрограма, когато ме попитаха как съм преживяла изгнанието, чуждостта, си припомних за тези често трудни моменти на началото, за питанията, които отправях към себе си: ще мога ли да живея в този така различен свят, толкова далечен от това, което някога бях, и където не познавах никого? С течение на времето, осъзнах, че всеки е различен, единствен ... [В началото] французите около мен ми се струваха като опаковки за подаръци, които бяха увити в тях, без да се знае какво има в опаковката, и така и ги описах в романа си “Самураи” (1990): много красиви, но и много обърквачи. Помня също и първите ми две статии, “Бахтин, словото, диалога и романа”²⁰ и “За една семиология на параграмите”²¹. Бях настинала, както и днес, беше зима, виждах пишещата си ръка и аз си представях, че аз пишех на един мъртъв език и някой вътре в мене също е мъртъв. В действителност, нещо друго умираше в мене: това беше българският език. Веднага ме обхвана една сигурност: “но аз се прераждам на френски”. Това чувство на преход от един език към друг е много болезнено. Сега, когато пиша романи, по-малко, отколкото когато пиша теоретични текстове, изпитвам същото чувство за прераждане ... Подобно на змията, която сменя кожата си, подобно на гъсеницата, която излиза от своя пашкул и се превръща в пеперуда, това е ново начало, един нов цъфтеж. Това са моменти на радост. Оттук и желанието ми да продължа да пиша. И тъй като аз скоро ще трябва да спра да преподавам в университета, се надявам, че бъдещите симпозиуми, конференции и други различни прояви, на които не спират да ме канят, ще ми оставят все пак време, за да се посветя на романовото писане.

Вашият път на писател, теоретик, човешко същество, може ли да се прочете и през оптиката на оксиморона? На оксиморона, като похват на мисълта, който философът Славой Жижек (който подобно на Вас преосмисля наследството на Лакан) счита фундаментален. Използваме термина "оксиморон" в преносен смисъл, за да предадем елемента на изненада, на неочакваното, на съюза, на новостта, на вашите корени, на българското Ви образование и на избора Ви на френския език като език на работа, на мисълта, на писането, защото като

²⁰ Julia Kristeva. “Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman”, *Critique*, XXIII, 239, avril 1967, pp. 438-65.

²¹ Julia Kristeva. “Pour une sémiologie des paragrammes”, *Tel Quel*, 29, Printemps 1967, pp. 53-75.

лингвист, философ, писател, феминист и психоаналитик Вие се изразявате на френски.

Ю. Кр.: Ако придаваме прекалена стойност на една дума, на едно понятие, ние рискуваме да загубим многообразието. В оксиморона има двойственост, инверсия, противоречие, парадокс, но все пак се остава в бинарността. Аз не съм сигурна какво точно Жижек означава с термина "оксиморон". Самият той се чувства много повече човек на Изтока, докато аз съм напълно космополитна и бродеща. Не по силата на решение, но просто по убеждение, никога не изявявам претенции²² за моя балкански произход или български субстрат. Дали това е защита, бягство, или отричане? Аз не знам, не го изключвам, но съм убедена, че има нещо повече от това, че има нещо друго ... Твърде отрано моите родители ме записаха в детска градина, управлявана от сестрите доминиканки и ме накараха да уча френски език на четири-пет-годишна възраст. После учих руски и карах курсовете на Френския алианс паралелно с българското училище чак до матурата, така че френският остава през целия ми живот един език, носител на свобода, покана да си поставям въпроси, да мисля в единствено число. Научих Марсилезата преди българския химн и рецитирах басните на Лафонтен по-рано от стихотворенията на Христо Ботев ... Така че отрано бях поставена в един мултикултурен контекст, който родителите ми фаворизираха.

Често във Вашите есета и книги казвате, че родителите са Ви дарили с лекотата. Бихте ли обяснили какво имате предвид?

Ю. Кр.: Да, това беше доста отворена двойка, множествена в самата себе си ... Моят баща, Стоян Кръстев, бе много религиозен. След семинарията, завършва теология и медицина, но не става практикуващ лекар, тъй като е трябвало да работи на село, в името на развитието на страната, както беше правилото след 9-ти септември 1944 г., датата на освобождението на България от фашизма. С цел да остане в София, той става служител на Светия Синод, нещо на което не се гледаше добре в този период. Поради това не можах да се запиша в руското училище, където отиваха най-добрите ученици, нито във френското училище, нито пък в американското, където се приемаха единствено децата на "червената" номенклатура. Баща ми не беше комунист и когато исках да уча ядрена физика в Русия (бях доста добра по математика и мечтаех да стана астроном), не ме пуснаха. Накратко, православната вяра на баща ми беше дисидентска, нещо твърде тайно, и в същото време даваше достъп до нещо непознато, което не ми позволяваше да се идентифицирам напълно с българската идентичност от този период. От своя страна, майка ми имаше еврейски предци, споменаваше известния мистик на Балканите Сабатай Зеви, но тя не бе религиозна, а убедена дарвинистка и с ясно определена научна нагласа. По време на семейните хранения се водеха схватки. Аз бях на страната на мама, противоречах ожесточено на баща ми, когото впрочем много ценях, защото бе ерудиран и много фин човек. Понякога той се гневеше, понякога приемаше нашите аргументи и в това изпълнено с противоречия оживление "идентичността" не се кристализираше напълно. Семейната ни маса винаги е била място за обсъждания, за търсения, място на една голяма свобода. Съвсем логично е, че днес аз се определям като калейдоскопична личност.

С какво особеността е предимство, възможност, както твърдите?

²² „Je ne revendique jamais mes origines balkaniques ou un substrat bulgare... „

Ю. Кр.: Култивирам една утопия, която все още не отговаря на действителността, но се обзалагам, че всичко върви в тази посока: някои от моите студенти от Европейския съюз, които идват от Полша например, говорят по няколко езика – полски, руски, немски, но също знаят и английски, латински, гръцки или испански, италиански ... Многоезичието създава по-гъвкави хора в тяхното разбиране за света, тъй като всеки език модулира различни форми на мислене – не в абсолютни стойности, но все пак. Синтаксисът, лексиката, позицията на местоименията, морфологията, наличието или отсъствието на някои глаголи и т.н. ... се различават в отделните езици и това влияе върху мисленето, светогледа, който неминуемо става по-богат и по-малко догматичен. Един "европейски субект" ("sujet européen"²³) е на път да се появи, един субект, който напомня портрет на Пикасо: трансгранична множествена идентичност, неизбежно очароваша номадката, която съм аз... Това може би да е отговорът на настоящия дебат на идеи, който противопоставя либерализма на солидарната държавност. Светът не е бинарен и все по-голяма част от населението ще се състои от този вид свободни хора – множествени, които сменят страните си.

Няма ли риск от дисперсия?

Ю. Кр.: Стабилност или постоянно съжителстване в тази идентичностна множественост. Все повече и повече ме питат да очертая моя път, и аз забелязвам константи в моето мислене. Например, "семиотичната хора" ("la chora"²⁴ sémiotique") от моите дебютни трудове, която деконструира Платоновата опозиция на тялото и на духа/ума²⁵, за да го каже накратко, може да се намери в моя анализ на екстазите на Света Тереза Авилска ("Тереза моя любов", 2008). Това е работна ос, която варира в зависимост от момента, в който трудът, текстът се анализира. Аз го преоткрих по един различен начин в това, което наричам "чувственото време"... Когато карам да се покаже [в моя анализ] усещането в Прустовото време, това са, разбира се, както винаги, сексуални, екстатични или морбидни потиснатости, на които им е трудно да направят така, че да бъдат припознати на повърхността на социалната комуникация; потиснатости, които напояват великолепната и деликатна проза на Пруст. Това е именно този възможен превод на трансезика или на усещанията, или пък на афектите, който ме привлича; аз дешифрирам споделяемите следи на единични, уникални стилове, артистично контролирани или доминирани интелектуално, [следи] на неизразимото, което ни конституира. И формите на тази сублимация на нагоните/влеченията са множествени и разнообразни.

²³ *Sujet* означава както субект, така и поданик.

²⁴ Това е един от трудните концепти в семиотичната теория на Кръстева, която приема и доразвива понятието на Платон за *хора* (χώρα), означаващо "хранещо майчино пространство". Идеята на Кръстева за *хора* се интерпретира по различни начини : като позоваване на матката , като метафора за връзката между майката и детето, а също и като времеви период , предхождащ стадия на Огледалото, според теорията на Лакан за психическото развитие. В есето си „Майчинството според Джовани Белини“ от “Желание в езика” (1980), Кръстева се позовава на *хора* като на неизразителна цялост, която е формирана от нагони, импулси в подвижност, изпълнена с движение. Кръстева смята, че майчиното тяло е това, което посредничи между *хора-та* и символния ред: майката има достъп до културата и смисъла , но също така формира тотализираща връзка с детето .

²⁵ *L'esprit* означава както дух, така и ум.

Това е оптимистична версия, която ни кара да мечтаем... Тя има ли общо с женското начало и неговата собствена темпоралност?

Ю. Кр.: Мечтайте, ако искате. Да работим, със сигурност. Абсолютно. Аз оставам изключителен оптимист въпреки порцията разочарования, които животът ми поднесе, както на всеки един. Дали това е женското начало? Може би. Правилата, плодовитостта, раждането, включват циклична темпоралност на започването, както написах във "Времето на жените"²⁶ (1979). Мъжете обаче са твърде загрижени от въпросите за кастрацията и смъртта – и ако ние, жените, не сме оптимисти, тогава просто животът спира. Налице е едно задължение както на биологично, така и на социално равнище – да бъдем виталисти, да бъдем оптимисти, защото жените са майките на човешкия род – което не означава, че всички жени трябва да станат майки, и че това е тяхната единствена съдба. Майчинството е различие, заради което ние не сме нито достатъчно съзнателни, нито достатъчно горди, то е задължение и често възможност. Да предадеш живота и езика означава да живееш постоянно в надеждата и бъдещето. Това трябва да се прави, без наивност или самодоволство ...

През 2004 г. публикувахте романа “Убийство във Византия”. Отвъд мощната империя на една много рафинирана култура през Средновековието, Византия играе за Вас, струва ни се, ролята на едно междинно място [d’un lieu entre-deux], на ръба на две цялости, на границата ... Вярвате ли, че в този роман успявате да представите посредством универсума на фикцията понятието за междинност, което носи следите на вашата теоретична работа?

Ю. Кр.: Аз не сравнявам моята теоретична работа и моите романи, и по никакъв начин не визирам да превеждам тази работа в романите си... Искан да говоря за България и за тази част на света, която е с православна религия, защото това е сляпо петно, както в Европа, така и в света като цяло. И да го направя в съзвучие с чувствената ми памет и с текущите ми ангажменти. Като убедена европейка, мисля, че една от големите трудности в Европа е, че тя не успява да подаде ръка по сериозен начин на тази своя православна част. Исторически погледнато, схизмата²⁷ между Рим и Византия се усложнява от османското владичество, което продължава няколко века, чрез религиозни напрежения и от страна на Ватикана, и от страна на Патриаршията. Дълго време между тях нямаше взаимодействие. За да се поправи отдавнашната раздяла, не са налице нито български, нито гръцки лобита, които биха могли да преведат стремежите на православните народи от този регион – както има например лоби за полските католици, чиито групи за натиск работят навсякъде по света. Видяхме това по време на създаването на Европейската конституция, когато те поискаха да наложат позоваване на християнството – без успех впрочем.

А православните гърци, имат ли по-пряко политическо присъствие?

²⁶ “Le Temps des femmes.” *Cahiers de Recherche de Sciences des Textes et Documents* 5, 33.44 (1979): 5-19 ; “Women’s Time.” Trans. A. Jardine and H. Blake. *Signs* 7.1 (1981): 13-15.

²⁷ Схизмата от 1054 г. се нарича още Великата схизма. Маркира разделението между Западната църква (католическата) и Източната църква (православната).

Ю. Кр.: Също не. Гърците имат икономическо присъствие, те са морска нация, страна на собственици на кораби, но нямат влиятелно интелектуално лоби. От друга страна, православната религия, на чиято способност да взема присърце граничните състояния на меланхолия и еуфорична екзалтация се възхищавам, среща големи трудности да поддържа автономния индивид и да насърчава взаимопомощта между своите членове. Краят на септември 2009 г. бях в Осло и един българин, който живее в страната със своето семейство, ми каза: “Ние не разполагаме с църкви, които ни помагат в социалната работа. А дори и да имахме, тези църкви не биха имали наистина културата на благотворителност, която намираме в други клонове на християнството. Аз изпращам моите деца в класовете на протестантите, за да се научат да бъдат солидарни, защото в България никой не ги учи на това.” В православие то има, струва ми се, спряно духовно развитие отпреди Ренесанса. Може би наред с други причини и заради османската окупация, и това играе важна роля за изключването на тези страни от Източна Европа от европейския свят, ако не и нещо повече. Религиозните чувства не са еволюирали по начин, който да даде възможност на хората да желаят да се освободят от заобикалящия ги контекст, както и от Бога, както може да се види при Майстер Екхарт²⁸: “Искам Бог да ме освободи от Бога” или при Тереза Авилска²⁹ която казва: “Аз ще обявя шах и мат на Бога.” Но това не е всичко. Европа и светът пренебрегват този регион, защото може би те не виждат непосредствен политически интерес: няма петрол, регионът не е достатъчно близо до арабския свят. Или още, стратегически регионът руски ли е или не? Никой не може да каже. Всички видове исторически, геополитически и културни променливи се комбинират, за да се подцени значението на тези страни и интереса към тях. *Last but not least*, въпреки твърде добрата Конвенция за културното многообразие на ЮНЕСКО, която подкрепям, културата не е приоритет в тези времена на криза. Интересът към културата на тези малки народи, насърчаването на тяхната национална гордост с всички възможни средства, за им се помогне те сами да вземат контрола, следователно, не е спешно. И просто да се задоволим да се дават пари, които ще обогатят няколко добре поставени мафиоти, това всъщност не е политика на културното многообразие. Ето защо, сблъсквайки се с тази обща незаинтересованост, аз имах желание да направя видима, интересна, дори привлекателна, тази част на света, която е още повече място на моето раждане и детство. В същото време, исках да свържа кръстоносните походи на миналото с кръстоносните походи днес, както и войната в Сърбия, войната в Ирак ... Успях ли? Съмнявам се, “Убийство във Византия” остава любопитна книга за Запада. И отново, в православните страни или им липсва културна гордост, или пък тя се изражда в национализъм... Както виждате, ние сме далеч от моята визия...

И все пак романът Ви “Убийство във Византия” бе приет добре и е преведен вече на няколко езика, включително на английски и на български.

Ю. Кр.: Като писател съм доволна да бъде четена и превеждана и не мога да направя нищо по-добро. Но очаквах, че все повече хора ще се интересуват от това, което се случва в България, Гърция, Турция. Разбира се, една лястовица пролет не прави...

²⁸ Майстер Екхарт (1260-1327/28, на нем.: Meister Eckhart, на лат.: Eckhartus de Hochheim) е името, под което е известен Йоханес Екхарт (Johannes Eckhart, също и Екхарт от Хохайм, Eckhart von Hochheim), немски философ и теолог, монах от Доминиканския орден.

²⁹ Света Тереза Авилска (1515-1582, исп. Teresa de Ávila, Teresa de Jesus) е испанска монахиня - кармелитка.

Идеалното би било да се направи филм, така че повече хора да открият този византийски свят, който не е провинция, в политическия смисъл на думата, и да видят, че тези три страни имат велика култура в съзвучие с основните проблеми днес. Ето защо и заради това участвам, много скромно, при избора на г-жа Ирина Бокова, въпреки всички проблеми, които кандидатурата ѝ поставяше. Може би като генерален директор на ЮНЕСКО, тази българска жена ще събуди този спящ свят и ще привлече вниманието към него.

Възможно ли е да се чете “Убийство във Византия” като акт на имагинерно обединение между Вас и България, която е била част от Византийската империя?

Ю. Кр.: Това бе начин също да платя един дълг, да кажа, че не съм забравила! Да покажа, че всичко това присъства у мен. Но аз бих искала да действам в един по-генерален план, по принцип, а не като националист, защото вече няма нито българска, нито френска кауза: в действителност, има европейска кауза. В романа Византия е метафора на днешна Европа, един композитен свят, който е в процес на създаване и който се простира от Черно море до Атлантическия океан, от остров Ре... до Сибир, ако си дадем сметка и за привилегированите партньори на Европа, каквито са и ще останат Русия и Турция. И ако този свят успее да се изгради, ще може да играе балансираща роля между, от една страна, нововъзникващите икономически сили (Китай, Индия, Бразилия), които ще се оказват все повече в затруднено положение, и следователно ще стават все по-агресивно-националистки, и, от друга страна, на голямото могъщество на Съединените щати, страна изключително привлекателна, чиито противоречия обаче няма да престанат да я отслабват, и е страна, на която аз лично дължа много. Дали това е твърдият унилатерализъм на г-н Буш или мекият му вариант – на Обама, това си остава унилатерализъм, нали? Светът не ще стане свят, докато не успее да стане многополюсен. Европа, напротив, има шанс да бъде калейдоскопично място. Тя е преживяла много войни и конфликти. Тя се призна за виновна за много престъпления, на които не е приключила да прави анамнеза, както знаем, и е възможно да заеме позиция като арбитър, за да облекчи напреженията, които неизбежно ще възникнат в бъдеще.

В интервюто си с Пиер-Луи Фор³⁰ сравнявате по няколко точки католицизма и православията, което Ви е докоснало, "импрегнирало" по време на детството и преди заниманията Ви с философия. Подчертавайки значението на тайнството на възплъщението в православната вяра и постоянното призоваване на вярващите "на меланхоличния или екстатичен кръстопът, между тялото и словото, между смисъла и чувствеността" признавате, че сте забелязали, че Вашето "пътешествие в търсене на Пруст" е пътешествие, което произвежда чувственото време. "Пруст и литературният опит" (1994) бе мобилизирал цялото Ви тяло и Вие сте се превъплътили в текста, който сте изучавали. Заключавате, че вашето чувствено четене може би идва от византийската традиция: "Може би [...] един философ или един есеист, излизащ от Сорбоната, от Рю д'Улм [Rue

³⁰ Pierre-Louis Fort, "Meurtre à Byzance, ou Pourquoi 'je me voyage' en roman" [entretien avec Julia Kristeva]: voir Julia Kristeva. *La Haine et le Pardon*, Fayard: 2005, 609-655.

d'Ulm³¹] или Севър [Sèvres³²] не се чувства задължен, още по-малко оторизиран, да се въплъти така в тълкуването – **Аз не искам разрешение. То вече ми е дадено от моя православен баща, от тази византийска традиция, която се опитвам да реабилитирам в момент, когато Европа се отваря на Изток, с такава болезненост, с толкова резерви, въпреки че това ще се случи някой ден ...“** (стр. 650-51). Дали имаме работа с два различни критически подхода: от една страна, френският философски подход и, от друга, подходът на Юлия Кръстева, повлиян от византийската традиция, която първоначално несъзнателно заемате и която по-късно правите да се сбъдне в **“Убийство във Византия”** и **“Тереза любов моя”**? **Вие също споменавате в есето си “Разделена Европа” онази “съпротивителна сила, която се крие в православната вяра”, на която Ви е научил Вашият баща.**

Ю. Кр.: Православието ме пропи със своята атмосфера по един много сетивен, а не догматичен или религиозен начин. То конституира за мен по-скоро духовен климат, доста краткотраен, тъй като баща ми бързо осъзна, че аз не бях и няма да стана вярваща. Но, когато бях между шест- и десетгодишна, той водеше сестра ми и мене да се причестяваме ... в шест часа сутринта, така че никой да не ни вижда. След известно време, ние се разбунтувахме и той ни остави намира. Когато отиваше да пее в църквите, го посрещяхме след службите и аз все още чувствам мириса на тамяна, виждам отново изобилието от цветя на олтара за Цветница... Той ни говореше много за Достоевски и за Николай Лесков, един по-малко известен руски писател, когото баща ми ценеше заради нежността на вярата [изразена в неговото творчество]. В католицизма, противно на общоприетото схващане, има много сензорно богатство. Независимо дали става дума за официалните догми или за мистиката на изкуството, това сензорно богатство еволюира, претърпява метаморфози. Някои догми са представени в това, което сега е европейското културно наследство: подобно на институцията на инквизицията, която ще види бял ден или на всемогъщите папските були, които ще последват. Към този огромен континент се добавя изключителната мистична литература, където особено жените успяват в един безпрецедентен самоанализ на сетивното преживяване, който няма еквивалент в света на православното християнство. Прочетете отново Анджеला ди Фолино³³ или Тереза Авилска: никой не е отишъл толкова дълбоко в сърцето на женската плът, изпитваща удоволствие или неудоволствие... При православните, всичко това се живее, ние го виждаме, можем да си го представим, но то не е никога формулирано така прецизно и с такава остра критическа яснота. В католицизма, този начин на свързване на логоса с граничните преживявания дава място на надминаването на фиксираната традиция на иконите. Този начин позволява раждането на изкуството, живописата и музиката, постигнали вече разнообразие в Средновековието, след това – разцветът им през Ренесанса, а сетне и

³¹ Екол нормал (École normale supérieure, ENS) е висше училище във Франция, Италия и Белгия. Във Франция съществуват 4 такива училища: в Париж, в Кашан (предградие на Париж) и две в Лион. Екол нормал в Пиза е основано от Наполеон на 18 октомври 1810 г. Когато терминът се използва без уточнение, най-често става въпрос за Екол нормал на ул. „Улм“ в Париж.

³² Екол нормал за млади девойки в Севър (École normale supérieure de jeunes filles (ENSJF) de Sèvres), понякога метонимично наричано просто Севър.

³³ Анджеला ди Фолино (Angèle de Foligno, 1248-1309) е францисканска монахиня от XIII век, една от първите големи мистички, признати от Римокатолическата църква.

барока през XVII и XVIII век. Изкуството процъфтява първо в църквите и манастирите, както и най-често в несъгласието с догмите. Цитирам в изследванията си много хубавата книга на една английска приятелка – Марина Уорнър³⁴, която показва как художниците на Ренесанса са предшественици на изобретението на Дева Мария. Евангелските текстове споменават много малко Девата, но тези артисти, чрез тяхната чувствителност, вяра, вкус да живеят в близост с майчинското и познанията на гръко-римската цивилизация, са толкова напоени с универсума на майчинското и все повече и повече на женското начало, че те направиха Девата – майка на Църквата, която най-накрая я прие. Ние, атеистите, твърде много сме подценявали това чувствено богатство, и е една от критиките, която правя на концепцията и практиката на секуларизма в моята книга за Тереза [Авлиска]. Трябва да продължим да "насочваме", както казваме сега, нашите критики срещу злоупотребите на всички религии и на католицизма в частност. Казвам "всички религии", защото има злоупотреби и в юдаизма, и в исляма, който в днешно време е проникнат от фундаментализма на фанатизирани групи... След като сме посочили вредите, нанесени от кръстоносните походи, Инквизицията, религиозните войни, става дума също така да се покаже как съвременната ни култура се изтръгва от догматизма, за да се изгради със и през християнството... Дидро е религиозен, Декарт също. Това са тези скъсвания, направени със и през католицизма, които ни доведоха до свободната мисъл. Каквито и да са възраженията ни, религиозното начало е основно измерение на обществата. Необходимостта да вярваме е харддискът на човешкото същество. На форума който се проведе във Виена ("Силата на монотеизма"³⁵) заявих, че една от силите на монотеизма е способността му да се подновява след всяко скъсване и че ние, лаиците, атеистите сме скъсали с това... И не с таоизма или исляма, или с която и да било друга религия. За да не се потъне в един механичен атеизъм, ми се струва необходимо да се преразгледа и преоцени това религиозно наследство, да почерпим от него ресурси, да вземем това, което трябва да се вземе, да критикуваме това, което трябва да се критикува, за да се даде възможност на хората от третото хилядолетие да нагласят тяхната чувствителност, тяхното мислене. Освен това, както току-що ви казах, вярвам много дълбоко, че Европа трябва да играе важна роля между двете велики сили (нововъзникващи сили / САЩ), които заплашват с догматизма и могъществото си единичните, индивидуалните свободи. Ако Европа трябва да съществува, ще й се наложи да бъде в състояние да направи един вид анамнеза (не говоря за помирение, защото това не е възможно), която би насърчила хармонията първоначално между двата големи клона на монотеизма, на евреите и на християните – отвъд покаянието за Холокоста, за да се разберем по-добре, и след това да продължим този мирен диалог с мюсюлманите, ако те го желаят достатъчно. Засега горчивината и неразбирането надделяват, както и твърде многото насилие и от едната, и от другата страна. Европа, тази нова Византия в процес на създаване, би могла да предостави един универсален модел на свобода на света, но ако ние не успеем в неговото строителство, се страхувам, че това не ще се случи. Оттук и интересът ми към мистичния или религиозния опит, които участват в европейската идентичност. Познаването на психоанализата, но също така и на литературата, ми позволяват може би по-добре да евалюирам богатствата на човешкия психически живот, които съдържат тези духовни формации, въпреки и отвъд догматизма.

³⁴ Marina Sarah Warner, *Alone of All Her Sex: The Myth and the Cult of the Virgin Mary*, 1976.

³⁵ Вж. Бел. 5.

Може би ще направим изявление, което не можем да подкрепим, но ни се струва, че почти всички форми на мистицизъм в католическата религия и исляма (суфизмът е визиран често) са преследвани от властта, защото са смятани за опасни.

Ю. Кр.: Преди и аз мислех като вас... Но историята на мистицизма, наред с други неща, показва, че появата на единичната личност, на индивида с неговите права и задължения, е събитие на юдео-християнството, и върху тази основа са се конституирали – секуларизирани – концепцията и практиката на правата на човека. Хегел, който е познавал добре историята на религиите, го е казал по негов си начин. Моят прочит, основаващ се на фройдистката теория, ми позволява да преутвърдя, но също и да подложам на преразглеждане това безпрецедентно събитие. Нека се опитваме да не останем заслепени от злоупотребите на християнството и "преоценим" (както го искаше Ницше) с обективност тази традиция. Католическите теолози са били страхотни диалектици. Първо, те започват да отлъчват, да преследват, да слагат върху кладите. След това подбират двама или трима от тези мистици, които са най-добрите, и след тридесет години те стават светци. Мистиците са във "вътрешна изолация" спрямо официалната догма, те са против, но са вътре. И те тайно променят системата в дългосрочен план.

Католицизмът не иска да насърчи мистицизма, така ли?

Ю. Кр.: Това е доста по-хитро! От една страна, ние няма да предлагаме опита на мистиците на всички, тези хора са дисиденти, ако ли пък не – потенциални еретици. Но, ако и когато пътят, който те откриват се окаже плодотворен, биват провъзгласявани за светци и светици. Примери... недостъпни ... но да размишляваш и да следваш, ако е възможно. Не всеки е свят, но ние можем да извиним почти еретичните екстравагантности на този там мистик, за да се стремим към крайното съвършенство на духа и понякога дори и чувственост (в случая на екстазите на Тереза Авилска). Това е баланс, възстановяване, ако искате. Достатъчно подлично и хитро, но много ефикасно, и се дава възможност за отваряне на догмата чрез нов дъх, една еволюция на същата идея за свободата в единствено число. Докато в другите религии мистиците са просто забранени. Бихме имали значителни трудности в исляма днес да създадем една интерпретативна теология на исляма, която да би събрала около масата за размисъл сунити, шиити и суфисти.

Не би ли могло да има споразумение между християнските мистици например и суфистите³⁶ в исляма на базата на поезията? Може да се мисли за влиянието на мисълта на персийския мюсюлмански поет-мистик Джалал ад-Дин Руми (1207-1273).

Ю. Кр.: С поети това споразумение е възможно. По този начин преди две години, когато основах в Йерусалим изследователската група "Перманентен форум за

³⁶ Суфизмът е духовно, мистично и аскетично движение на исляма, което се появява в VII век.

религиите", поканихме Абделахад Медеб³⁷, френски поет от тунизийски произход. Той ни говори за Руми, за Ибн Араби³⁸ и други автори, но това са поети, които мюсюлманските религиозни власти не признават, и които не са желани от властите. Те [поетите], струва ми се, [желаят властите] не повече от своя страна.

Писахте за Йоан Павел II в книгата си “Тази невероятна нужда да вярваш”³⁹. Защо?

Ю. Кр.: През 2002 г. бях поканена в София, за да получа доктор хонорис кауза на Софийския университет. Това, което трябваше да е празник, се превърта трагично, тъй като мама почина от внезапен менингит по това време. И в София точно тогава бе на посещение Йоан Павел II, беше празникът на азбуката, на двамата светци Кирил и Методий, станали “патрони на Европа”. Доста засегнат от болестта на Паркинсон, папата говори на български, език, който бе научил, въпреки болестта си и [физическите] трудности, които изпитваше да говори. Един свещеник завърши речта му, в която две неща ме поразиха, и аз не мога да си представя духовник от друга религия, способен на подобно изказване. Защото католиците са развили култура, едновременно политическа и литературна, и Йоан Павел II е не само поет, но и философ феноменолог ... По същество, първо, той каза, че е дошъл в България (изглежда български агенти са стреляли по него при атентата на площад „Св. Петър“ във Ватикана, атентат, след който папата остава с тежки увреждания)⁴⁰, тъй като България е успяла да бъде пример за съжителство на християни, евреи и мюсюлмани (което е в съответствие с моето виждане за Византия) и че тя е предотвратила депортирането на евреите по време на Втората световна война. След това той отдаде почит на българската култура, която е дала на света славянската азбука, писмеността, защото чрез писмеността се изразява свободата на всеки един. Докато мислех че се позовава на Священото Писание, той уточни, че очевидно става дума за него, но също и за факта, че посредством писмеността всеки мъж и всяка жена получава възможността да говори от свое име. Беше много впечатляващо. Ние не можем да разглеждаме историята на християнството, без да си дадем сметка, че то поражда идеята за субекта, за единичния субект. И то още от свети Павел. Още по-експлицитно при Дънс Скот⁴¹,

³⁷ Абделахад Медеб (Abdelwahab Meddeb, 1946 -) е френско-тунизийски есеист, поет и романист, специалист по софизма, арабските и персийски култури, и директор на международното списание “Дедал”.

³⁸ Ибн Араби (1165-1240) е роден в Мурсия, Испания, и умира в Дамаск. Също наречен "Шейх Ал Акбар" ("най-големият майстор"). Арабски поет, философ и мистик, автор на 846 заглавия. Неговата книга “Просветленията на Мека” описва духовните и метафизичните аспекти на софизма.

³⁹ Julia Kristeva, “N’ayez pas peur de la culture européenne.” *Cet incroyable besoin de croire*, Paris : Bayard, 2007.

⁴⁰ Италианският съд, подвел под отговорност българския гражданин С. Антонов като един от организаторите на атентата за убийството на папа Йоан Павел II, установи неговата невинност, както и непричастността на българските тайни служби. Впрочем папата имаше няколко лични срещи с извършителя на покушението Ахмед Али Агджа, член на турската терористична организация „Сивите вълци“, на които, по данни от печата, е ставало дума, че Агджа не е свързан с българските тайни служби. Бел. на редактора.

⁴¹ Джон Дънс Скот (около 1266-1308) е шотландски философ и теолог от Ордена на францисканците, който основава схоластична школа, противопоставяща се на томистката доктрина. Скот създава концепта *haecceitas* или за единичността, базирана върху понятието за индивидуализация.

който развива концепцията за ексеитас (*haecceitas*): това е човекът вм. този човек, жената вм. тази жена; всеки е една определена единственост, сингуларност. На английски език се казва *thisness*... ... "Истината" не е нито основната идея, нито материята, но "това" и "онова". Трябвало е да дръзнеш да го помислиш! Католиците са разбрали, че няма свобода освен индивидуалната, че абстрактен човек не съществува, че общностите са винаги огромни сраствания, които предизвикват катастрофата на всяка индивидуалност. Тук стигаме отново до една фундаментална разлика с исляма, струва ми, в който преобладава подчинението. Това не е ли още една причина да се работи заедно с тях по идеята за освобождаването на индивида ... А не да се "подчинява"?

Американските феминистки ме дразнят, когато казват, че трябва да уважаваме националните култури и че ако мюсюлманки искат да носят чадора, фередже или хиджаба, ние трябва да уважаваме техния избор. Дали сме в процес да заменим в САЩ идеята за свобода с тази за избора? В този случай трябва да се препрочете Симон дьо Бовоар ... Същото е и с гениталното осакатяване в някои африкански страни. Чудя се къде е свободният избор на тези момичета, сексуално осакатени? Когато момичетата биват осакатявани, нима светът трябва да млъкне, защото този акт има нещо общо с културата на страната? И да се остави да продължи една доминация, която често се дължи повече на архаични социални навици, отколкото на религиозните предписания, ако такива съществуват по отношение на гениталното осакатяване... Една образована жена, която работи, която твори, разполагаща с тялото си, независима финансово, и можеща да бъде майка, без да се затвори в майчинството, остава навсякъде в нашия все още патриархален свят идеал за достигане. Инструментализацията на религиозните вярвания, каквито и да са те, за да се установи дискриминация, заробваща жените, трябва да се осъжда и да се борим с нея.

Последната Ви книга “Тереза моя любов” (2008) е посветена на Тереза Авилска. Кои са връзките, които предпоставят Вашия творчески избор на изключителни жени от Европа на Средновековието, следователно предмодерни фигури като Анна Комнина (“Убийство във Византия”) и Тереза Авилска (“Тереза моя любов”)? Две жени, които избират да пишат, едната – православна и византийка, другата - католичка и испанка. Как бихте определили какво означават писането и езика за едната, Анна Комнина⁴², и за другата, Тереза Авилска? Дали за Тереза писането има терапевтична функция, докато при Анна Комнина то е по-скоро израз на политически избор – да предаде на потомството своята версия за управлението на баща си Алексей Комнин (1058-1118)?

Ю. Кр.: Историята на Тереза влезе в живота ми по случайност, знаех много малко за нея. Освен че тя се появява на корицата на книгата “Epcoge” на Лакан, книга, посветена на женския оргазъм ... Фредерик Боайе⁴³, бивш мой студент, който по-късно стана

⁴² Анна Комнина (1083-1148) е дъщеря на император Алексей. Написва “Алексиада”, история на управлението на своя баща. Тя се отличава със своята интелектуална подготовка. Изучава философия, реторика, математика, литература. Тя оглавява интелектуален кръг в Константинопол. Според Юлия Кръстева, Комнина е първата европейска интелектуалка.

⁴³ Фредерик Боайе (1961-) е френски писател. Той също е преподавал сравнителна литература в университетите Лион III и Париж VII. Оглавява проекта за новия превод на Библията, на който са сътрудничили много съвременни писатели. Преводът е публикуван в 2001 г. от издателство Баяр, където Боайе е редакционен директор на секцията по хуманитаристика и религия.

директор на Баяр Прес, подготви под мое ръководство дисертация върху духовния опит при Достоевски, Пруст и Кафка. Той ми предложи да направя малка книга за един от големите духовни водачи на Запада, “с антропологична психоаналитична интерпретация”. По това време пишех “Убийство във Византия” и предложих Анна Комнина. Той предпочете Тереза Авилска, “по-известна, разбирай - знаменита”. Аз не я познавах. “Прочетете я и ми кажете.” И аз четох в продължение на шест години. Потопих се в работата ѝ, в живота ѝ, живях с нея и с феминистките, писали за нея, между тях американки, италианки и т.н. Бях очарована от богатството, правдивостта и комплексността на тази мистичка. То е повече от един роман. Това е една история, това е една философия, това е една църква и една война срещу църквата. Това е Жена, която не е нищо друго освен жена ... Това е едно световно събитие!

В какво се състои проектът да се направи от книгата една театрална пиеса ?

Ю. Кр.: Заедно с Оливие Пи, директор на театър Одеон, работим върху края на моя роман. Край, който е написан в диалогична форма – Тереза агонизира и вижда отново хората, маркирали живота ѝ, най-вече жени.

В процес съм да адаптирам за сцената тези диалози с цел да ги направя по-въздействащи.

Току-що ни накарахте да мислим за работата на Мишел дьо Серто⁴⁴, който работи върху Йоан Кръстни [Jean de la Croix], съвременник на Тереза. Неговата интерпретация е на историк на идеите и етнолог, но с една теологична формация на йезуит.

Ю. Кр.: Познавах го добре, и аз често се връщам към него в работата си. Заедно направихме един семинар в болницата на университетското градче, семинарът “Психоза и истина”. Това доведе до появата на една малка книга (не е преиздадена) в колекцията на Тел Кел, със заглавие “Луда истина”⁴⁵. Мишел дьо Серто дойде да представи Жан-Жозеф Серен, мистик, когото той обожаваше. Аз поканих също Ева Витре-Майерович⁴⁶, специалист върху поета Руми, и Франсоа Шенг⁴⁷ да говори за Китай. Вече се интересувах от историята на духовността и разказите за тези гранични състояния, интересувах се от гледната точка на психоаналитичния подход, въобще не от религиозен интерес. Мишел, който също беше антрополог и психиатър, изигра играта много добре. После замина за САЩ. И когато почина, твърде рано, аз бях много разстроена. Известен брой хора, които го познаваха, бяха поканени на службата в Свети Игнатий, малка черква едва видима, скрита зад фасадите на магазините на Рю дьо Севър. Четиридесет йезуити изнесоха

⁴⁴ Мишел дьо Серто (Michel de Certeau, 1925-1986) е френски йезуит интелектуалец. Философ и историк на религиите, той публикува “Мистична приказка” (1982), както и размисли върху историята, психоанализата и състоянието на религията в съвременния свят.

⁴⁵ Julia Kristeva, dir. et Jean-Michel Ribettes, ed. *Folle vérité. Vérité et vraisemblance du texte psychotique*. Paris : Seuil, collection *Tel Quel*, 1979.

⁴⁶ Ева Витре-Майерович (Eva Vitray-Meyerovitch, 1909-1999) е преводач, писател и доктор по ислямология. Изследователка в CNRS (Националният център за научни изследвания).

⁴⁷ Франсоа Шенг (François Cheng, 1929-) е писател, поет и китайски калиграф, натурализиран френски гражданин от 1971 г. Той е избран за член на Френската академия на 13 юни 2002 г.

службата с песнопения пред тълпа от интелектуалци и някои енориаши от квартала. Пет или шест изказвания бяха направени в негова чест. В едно от тях се спомена за работата му като философ, а в друго – за неговия принос в богословската мисъл: “Той беше истински йезуит, защото за да бъдеш йезуит, трябва да си против, да бъдеш бунтовник.”

Дали това не е също да бъдеш свободен да бъдеш невярващ, в общоприетия смисъл?⁴⁸

Ю. Кр.: Всъщност не съм сигурна, че можем да говорим за “общоприет смисъл” по отношение на вярата: това задължително е сингуларен, единичен опит, и с още по-голямо основание [може да се твърди] при един взискателен човек като Мишел дьо Серто. И накрая един последен спомен, свещеникът който му бе дал последното причастие, ни пусна да чуем песента която Мишел дьо Серто бе пожелал да придружи погребалната му служба... Тя беше “Не, за нищо, не съжалявам” на Едит Пиаф. Бях развълнувана до сълзи, до степен да кажа на отец Вала, който заемаше най-висшия пост в Ордена, че бях готова да се присъединя към йезуитите, стига те да приемаха жени ... Една шега, разбира се. Друг спомен: Мишел дьо Серто ми бе пратил студенти от Мексико, които учеха теология в Париж, за да следват моя курс по семиология, тъй като този семестър курсът бе посветен на знака и на езика при свети Августин. Докладите които написаха, бяха изключително интелигентни. Много от тях бяха част от течението на т.нар. теология на освобождението, течение на свещениците, защитаващи селяните, неграмотните, най-бедните... едно твърде политическо духовно движение, което доста разклати Латинска Америка и позна някои ексцесии, критикувани понастоящем... Но струва ми се един от тези студенти, все пак достигна до важна йерархична позиция.

Тереза Авилска е предизвикала известен интерес у Жак Лакан. Симон дьо Бовоар я възхвалява във “Вторият пол” (1949) и Ролан Барт я споменава в есето си “За четенето”. Барт постулира, че “има желание [в акта на] четенето”, и доближава опита на читателя до този на “мистичния субект” и на “влюбения субект”. Той дава като пример Тереза Авилска, която “правеше именно от четенето заместител на умствената молитва⁴⁹” (в “Шумоленето на езика”⁵⁰, 1984). В “Тереза моя любов” (2008), Виет правите прочит, паралелен с този на Барт, но тръгвайки от писането на Тереза, което възприемате като вид терапия: “Тереза, такава каквато я прочетох, успяваше, изпадайки в екстаз и описвайки своите екстази не само да страда, но и да се наслади с тяло и душа, а също така и да се лекува (или почти) от своите най-големи симптоми: анорексия, чезнене, безсъния, синкопи (*desmayos*), епилепсия, *gota coral* и *mal de corazon*, парализа, необичайно кървене и ужасни мигрени.” Според Вас, тя успява да стане чрез писането си политическа фигура: “Още по-добре, тя ще да е успяла да наложи своята политика на тази на Църквата, реформирайки Ордена на кармелитките. Да основе седемнадесет манастира в продължение на двадесет години... Да създаде едно изобилно творчество... Да се окаже много добър експерт в метапсихологията, много преди

⁴⁸ “Est-ce aussi être libre de ne pas être croyant, au sens courant?” (Въпросът в оригинала)

⁴⁹ *L'Oraison mentale*.

⁵⁰ Roland Barthes, *Le Bruissement de la langue*, Paris : Éditions du Seuil, 1984, p. 43. Преводът тук е мой, Ирен Иванчева-Мерджанска.

Фройд... Влюбена непокаяничка, вълнувана от неутолимо желание спрямо мъжете, жените, и разбира се, спрямо Богочовека Исус Христос, тя не помисля и за миг да завоалира страстта си ...”(стр. 20)⁵¹. Бихте ли коментирали написаното?

Ю. Кр.: Тереза Авилска е била голям читател и е започнала да пише в резултат на това. Тя практикува умствената молитва [P'oraizon mentale], която се състои в четене на текстове от Библията и от Евангелието, без да бъдат произнасяни на глас, позволяващо сензорно потопяване в писанията... нещо, което предизвиква при четящия по този начин регресивни състояния, понякога изключително ликуващи, понякога катастрофични, които могат да дестабилизируют личността и да доведат до припадък. Това е вид мистично преживяване и се практикува от *Alumbrados*, към които принадлежат дисиденти от синагогата и много жени от еврейски произход. Неговият ръководител, францисканецът Франсиско де Осуна⁵², означавал много за Тереза, представя отлично тези дисидентски течения, които се развиват в Испания през XVI век. Следвайки го, Тереза изпитва в голяма степен мъченията и сладостите на умствената молитва. Именно поставянето в думи на тези тревожни състояния постепенно я отдалечава от техните рискове: първо чрез изповед, както я съветвали нейните изповедници, а в дългосрочен план – чрез писане. Тя успява, като се потапя едновременно в един вид психоза, индуцирана от този вид молитва – чрез поставянето в думи на декомпенсация, граничеща с епилепсията, дори с лудостта. Може да се каже следователно, че несъзнателно Тереза практикува вид терапия, тъй като е могла да комуникира чрез езика тези екстремни състояния на декомпресия или екстаз.

На Балканите във фолклора имаме тренос, оплаквания... Когато някой умре, роднините могат да влязат в състояние на транс⁵³ и да импровизират надгробни оплаквания, които извикват пред очите живота и страданията на мъртвите⁵⁴. Вербализацията приема формата на импровизирано оплакване. Може би това е едно и също?

Ю. Кр.: Това са жанрове, които вече са кодирани и освобождават потискано безпокойство, но не се опитват да го изяснят. Точно обратното, Тереза се опитва сама да прави своята интроспекция в писмена форма. Всъщност, удоволствието, *jouissance*⁵⁵, в което словото играе важна роля е присъстващо, защото християнското потискане⁵⁶

⁵¹ Julia Kristeva, *Thérèse mon amour* (Fayard, 2008).

⁵² Франсиско де Осуно (Francisco de Osuna, 1497-1541) е испански писател, роден в Севиля. Неговата книга “Третата духовна азбука” повлиява силно света Тереза Авилска. Книгата се смята за шедьовър на францисканската мистика.

⁵³ Обредността при фолклорното ридание не е свързана с трансa, бел. на редактора.

⁵⁴ Идеята на този въпрос е близка до виждането на Оксана Микитенко: “Выразительность такой тужбалицы непосредственно будет связана с ее интонационно-мелодическими особенностями, монотонностью, вернее однотипностью интонационной линии, заключающейся в периодическом повышении и понижении голоса, который подчас переходит в рыдание, и тогда ту жилица *почти впадает в транс*. Такой плач действует катарсически как на саму плакальщицу, так и на тех, кто ее слушает.” Вж. Оксана Микитенко(Киев). “Традиция и импровизация в тужбалицах” <http://www.rastko.rs/rastko-ukr/au/mikitenko_trad_tuzb.html Бел. на авторката на въпроса – И.И.-М.

⁵⁵ *La jouissance*, дума, която означава удоволствие и оргазъм. Коренът е от радост, *la joie*. Интересна е употребата на този термин при Лакан. Английските издания на произведенията на Жак Лакан обикновено оставят *jouissance* непреведен, за да предадат неговата специализирана употреба. Лакан развива концепцията си като противопоставяне между *jouissance* и принципа на удоволствието в семинара си на тема “Етиката на психоанализата” (1959-1960). Лакан смята, че е налице *jouissance* отвъд

не е масивно, тотално потискане. От католиците се изисква да контролират нагона, неконтролируемото желание, което те са преживели в регресията⁵⁷, достигайки чак до транс, ако искате, и да се успокоят, за да го преведат възможно най-точно с думи, тоест да се доверят на словото и на изразяването чрез писането. От този факт, тоест от водещото място, отредено на езика още от самото начало, опитът става терапевтичен, в модерния смисъл на думата. Ето защо предлагам една хиперболична дефиниция, получена по кратък път – без Тереза, без тези мистични писатели, не би имало психоанализа. Всъщност, работейки върху документите от епохата, успех да констатирам, че изповедниците са ръководели и насочвали духовно жените, слушайки техните изповеди, като ги подтиквали да пишат за живота си, да изследват най-интимните движения на душата и тялото си ...

В Испания или във Франция?

Ю. Кр.: В Испания и във Франция също ... И те подтиквали жените да пишат “животи” – един популярен жанр в онзи момент. Феминистките са съобщили за това явление, но трябва да подемем [неговата интерпретация отново], за да видим подробно как това явление се трансформира в салоните на XVIII век и сред тези култивирани жени, реконструиращи живота си чрез писането, включително епистоларните авторки. Нека си спомним Мадам дьо Севине. Нейните писма до дъщеря ѝ, мадам дьо Гринян⁵⁸, идентифицират с финес и горчивина любящо-смъртоносното съперничество между майка и дъщеря и как тази страст се сублимира в/чрез писане. Симон дьо Бовоар подчертава в пътя на мистичката Тереза, жената която се опитва да се еманципира като стане писател. Тя се изказва с възхищение за книгата, която Тереза пише за живота си. В главата върху мистиците в книгата “Вторият пол”, Бовоар съжالياва обаче, че светицата не е успяла да се освободи от църквата. Правейки това, Бовоар подценява политическата страна на Тереза – строителка на манастир, Тереза води истински борби с църковната йерархия, за да реформира Ордена на кармелитките, да основе един Орден на кармелитките, един бос⁵⁹ орден [който да стои близо до истинските си корени].

Пишейки за тези две фигури на жени интелектуалки и търсачки на истината, каквито са Ана Комнина и Тереза Авилска, до коя от тях бихте се чувствали по-

принципа на удоволствие; *jouissance* принуждава субекта да се опитва да престъпва забраните, наложени над неговата наслада, за да отиде отвъд принципа на удоволствието.

⁵⁶ Психоаналитичен термин, на фр. *le refoulement*.

⁵⁷ Психоаналитичен термин *регресия* - връщане на психичното развитие на по-ранен етап., на фр. *la régression*.

⁵⁸ Françoise-Marguerite de Sévigné, comtesse de Grignan (1646 – 1705) - френска аристократка, запомнена с писмата, които майка ѝ Мадам дьо Севине пише до нея.

⁵⁹ Орденът на босите братя на Пресветата Дева Мария от планината Кармел (на латински: *Ordo Fratrum Discalceatorum Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo*, OCD) е орден отделил се от основния през 16 век. Произходът му е свързан със светците Тереза Авилска и Йоан Кръстни по повод желанието на някои от кармелитите да живеят придържайки се строго към първоначалния устав на ордена. В този контекст изразът употребен от Кръстева “pour fonder le Carmel déchaussé” реферира и към “бос”, и към “истински корени”.

близка? В коя от тях "се прераждате" повече в смисъла, който давате на тази дума?

Ю. Кр.: Често ми задават този въпрос за Хана Аренд, Мелани Клайн и Колет. Всъщност – не, аз не се прераждам в някоя от тези личности. Казват, че давам доказателство за щедрост по отношение на тях, и това е комплимент, който ми допада най-много, защото ако понякога ги критикувам, го правя обичайки ги, но без да се идентифицирам засега с тях. По-скоро е съпричастност, възхищение. Ана Комнина е твърде царствена и твърде меланхолична, никаква връзка с мен! Може би мога да открия себе си в някои състояния на изоставеност и самота на Тереза, но това е наистина за да ви доставя удоволствие... В нейната интелектуална дейност, "романовият" компонент съществува. Но най-важната част от текстовете е размисъл върху Бога и неговият "брак" с нея, върху тази страст, която тя изпитва и не спира да анализира. Това не е научна теология, но може също така и да бъде, все пак по-скоро е интимна теология. Още повече, Тереза създава Орден, прави фондации, отваря манастири. Никаква връзка с мен!

Нима Вие не сте основали Националния съвет на хората с увреждания Conseil national Handicap (CNH), Центъра Ролан Барт, Института на съвременната мисъл, Форум на Йерусалим?!

Ю. Кр.: Това е вярно, но аз съм много далеч от подобна равностметка!!! И състезанието остава отворено... Тереза е отворила седемнайсет манастира! По един определен начин аз съм "бизнес жена", така както го е казвала за себе си Тереза с чувство за хумор. Аз имам желание да създавам в действителността... Тогава създавам институции.

Бихте ли прецизирали как разбирате концепцията за повторното въплъщаване, реинкарнацията в текста?

Ю. Кр.: Това е просто една шега повече. Попитали руския поет Маяковски, дали вярва в това ... Маяковски пише революционна поезия, футуристична, не особено добра от моя гледна точка, но която маркира историята на поезията. С Роман Якобсон често сме си говорили за него и той ми показва този текст, в който Маяковски казва, че вярва в прераждането. Понеже той не бълнува, ясно е, че за него това е текстът, поемата, които го прераждат. Когато Маяковски пише, той слага от себе си толкова интензивност, от "семиотичното", в смисъла който давам по-горе на този опит в езика. Опит който той извиква повторно на живот в своите текстове: не че текстът на стихотворението ще го продължи, но защото писането на стихотворението му дава нов живот. Случва ми се да констатирам това например в някои психоаналитични сеанси – където словото предизвиква ефект на прераждане за пациента.

Текстът, дали той също дава енергия на автора?

Ю. Кр.: Точно така! Давам енергия на моя текст и текстът ми дава нова енергия.

Това има ли нещо общо с византийския тип мистицизъм?

Ю. Кр.: Това движение между тялото и словото, и словото става плът, присъства в цялото християнство... Но ние го наблюдаваме също в една успешна психоаналитична сесия, когато даваме тълкуване, което попада точно в целта. Пациентът дошъл бледен, нещастен, потиснат, излиза от сесията с розов тен, с динамична походка – това не е екстаз, но той диша много по-добре!

Кръвообращението му се подобрява, погледът му се оживява, тоест обратната връзка на точното и истинното слово е осезаема в организма. Когато успяваме да напишем нещо истинно за себе си, и то може да бъде също толкова истинно и дори само за един читател от десет хиляди, се осъществява среща между разум и чувствителност, "словото и плътта", създава впечатление за ренесанс. Колет също говори за това, тя го нарича "écllosion" [цъфтеж, излюпване]. Търси го в природата, гледайки цветята, птиците, котките, но всъщност това е писането, което й създава това впечатление за прераждане.

С "Тереза моя любов", дали сте изпитали по известен начин подобна връзка?

Ю. Кр.: Да, аз не можех да я напусна и заради това книгата доби тази огромна форма, едновременно акт на любов, признание за дълг по отношение на нейното време и съдба, а може би също и нещо като лична терапия за мен самата. Бунтът срещу баща ми, моят атеизъм, новият ми начин да трансвалуирам миналото. Исках едновременно да разкажа нейната биография, защото хората не я познават, да цитирам нашироко от нейните писания, да я осъвременя с днешни тълкувания и да дам лични мнения. Надявах се че моят редактор ще ми каже да спра, но вместо това, той ме окуражи – "Чудесно!" Така чене трябваше да съкращавам, да стеснявам, което винаги е досадно и болезнено. Издателството на Колумбийския университет е вече в процес на превеждане на английски език на Тереза⁶⁰.

Г-н Стефан Холицайн пристига, за да придружи г-жа Кръстева на приема, който Посолството на Франция в Берлин дава в нейна чест. Юлия Кръстева ни кани да зададем един последен въпрос.

Ако тръгнем от Вашето четене на Хана Аренд, можем ли да считаме интервюто като място, топос, където споделяме историята си с други хора, следователно като едно пространство на полиса? И в тази перспектива, може ли да се каже, че психоанализата е вариант на интервюто или интервюто би могло да бъде видно като първичната парадигма на психоанализата?

Ю. Кр.: Да, интервюто очевидно е политически акт, в широк смисъл. Ето защо съм доста особена и не давам лесно интервюта. Искам да ги видя отново, да ги направя отлични, защото никога не ги намирам достатъчно добре формулирани⁶¹. Искам това което казвам, да се предаде по начин, който има смисъл и да е съвсем точно.. Това е може би един вид надценяване на полиса, от моя страна. Що се отнася до втората част на въпроса Ви, дори ако може да има един вид майевтика в интервюто, то не е

⁶⁰ Английският превод на книгата става факт през ноември 2014 година със заглавието *Teresa, My Love: An Imagined Life of the Saint of Avila*.

⁶¹ Тази своя практика Юлия Кръстева приложи и спрямо нашето интервю. След като го дешифрирахме, текстът ѝ бе изпратен и тя коригира своите отговори, където бе преценила, че е необходимо.

сравнимо с твърде специалния диалог, който се изгражда между пациента и психоаналитика. В този случай става дума за трансфер-контратрансфер, както и за асиметричен обмен на думи, с цел да се извади на повърхността потиснатото желание на пациента, за да му се помогне да даде смисъл и на отрицателното, да изясни травма и т.н. И това в един контекст, в който двете субективности – на аналитик и на анализиран, се срещат, но в градивно несъответствие – пациентът извършва асоциации, мечтае, страда; психоаналитикът интерпретира, развързва възли, освобождава. Може би трябва да се остави в интервюто малко спонтанност и несвързаност...

Да, ние безкрайно Ви благодарим. В интервюто Вашата щедрост се разкрива най-добре – цялостна, приветлива и гостоприемна ...

Ю. Кр.: Това може би е славянска черта... или женска. Често ми го казват. Дори когато мечтая за моменти на усамотение, когато бих имала повече време да пиша романите си и въпреки че интервютата, конференциите, ме уморяват, аз се чувствам напълно комфортно в диалога, обмена. Имам усещането, че съм в тези състояния на благодат, за които говорихме по повод на анализа ... Връзката с другия прави “лято в сърцето ми” както казаше Ронсар⁶².

ЛИТЕРАТУРА

- Barthes, Roland. *Le bruissement de la langue*. Editions du Seuil, 1984. Print.
- Deleuze, Gilles et Felix Guattari. *Kafka. Pour une littérature mineure*. Paris: Editions de Minuit, 1972. Print.
- Hollstein, Stefan. “Introduction.” *Kristeva in Process: The Fertility of Thought*. Ed. Michèle Violet et al. *Spec. issue of Cincinnati Romance Review* 35 (2013). 1-17. Web. <www.cromrev.com>.
- Kristeva, Julia. “Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman.” *Critique* 23.239 (1967) : 438-65. Print.
- . “Pour une sémiologie des paragrammes.” *Tel Quel* 29 (Printemps 1967) : 53-75. Print.
- . *La révolution du langage poétique. L'avant-garde à la fin du XIXe siècle, Lautréamont et Mallarmé*. Paris : Le Seuil, 1974. Print.
- . *Étrangers à nous-mêmes*. Paris : Fayard, 1988. Print.
- . *Les Samourais*. Paris : Fayard, 1990. Print.
- . *Le Vieil Homme et les loups*. Paris : Fayard, 1991. Print.
- . *Les nouvelles maladies de l'âme*. Paris : Fayard, 1993. Print.
- . *Possessions*. Paris : Fayard, 1996. Print.

⁶² „La relation avec autrui fait “un été dans mon cœur”, comme disait Ronsard.“

- . "L'amour de l'autre langue." *L'avenir d'une révolte*. Paris : Calmann-Lévy, 1998. Print.
- . *Le génie féminin*. Hannah Arendt. Paris : Fayard, 1999. Print.
- . *Meurtre à Byzance*. Paris : Fayard, 2004. Print.
- . *Thérèse mon amour*. Paris : Fayard, 2008. Print.
- "Penser la liberté en temps de détresse." Julia Kristeva: *Prix Holberg*. Paris : Fayard, 2005. 145-158. Print.
- . "Meurtre à Byzance, ou Pourquoi 'je me voyage' en roman." Entretien avec Pierre Louis Fort. *La haine et le pardon. Pouvoirs et limites de la psychanalyse III*. Julia Kristeva. Texte établi, présenté et annoté par Pierre-Louis Fort. Paris : Fayard, 2005. 609-655. Print.

Kristeva-Joyaux, Julia. "Le message culturel de la France et la vocation interculturelle de la francophonie." Avis du Conseil économique, social et environnemental, présenté par Mme Julia Kristeva-Joyaux, rapporteur au nom de la section des Relations extérieures. Séance des 23 et 24 juin 2009. Année 2009, No 19. Web.

Kristeva, Julia, dir. and Jean-Michel Ribettes, ed. *Folle vérité. Vérité et vraisemblance du texte psychotique : séminaire*. Paris : Seuil, collection Tel Quel, 1979. Print.

Rousseau, Christine. "Julia Kristeva, la Byzantine." *Le monde*, 6 Fév. 2004.